

91677R

NEW ZEALAND QUALIFICATIONS AUTHORITY
MANA TOHU MĀTAURANGA O AOTEAROA

QUALIFY FOR THE FUTURE WORLD
KIA NOHO TAKATŪ KI TŌ ĀMUA AO!

COMMON ASSESSMENT TASK

Level 2 Lea Faka-Tonga, 2019

91677 Demonstrate understanding of a variety of written and/or visual Lea Faka-Tonga text(s) on familiar matters

9.30 a.m. Tuesday 17 September 2019
Credits: Five

RESOURCE BOOKLET

Refer to this booklet to answer the questions for Lea Faka-Tonga 91677.

Check that this booklet has pages 2–6 in the correct order and that none of these pages is blank.

YOU MAY KEEP THIS BOOKLET AT THE END OF THE EXAMINATION.

FIRST TEXT: *Ko e talanoa 'o e Laku Fā'anga' / The story of Laku Fā'anga*

Read the story of Laku Fā'anga. Use it to answer Question One.

Lau 'a e talanoa 'o e Laku Fā'anga. Ngāue'aki ia ke tali 'a e Fehu'i 'Uluaki'.

Glossed vocabulary

ngapūpūlou   tree with wide branches

'Ko e laku fā'anga', ko e taha ia ha mātanga 'iloa 'i Vava'u Lahi, ko e taha e ngaahi 'otu motu 'o Tonga'. Ko e talanoa' ni, 'oku' ne fakamatala'i 'a e 'uhinga 'o e hingoa "Laku Fā'anga" pea mo e founga 'o hono ma'u e hingoa'.

Na'e 'i ai si'a tangata'eiki ko Tu'akau'ia mo hono mali mo si'ena fānau 'e toko valu. Ne si'i mālōlō e fine'eiki', lolotonga 'oku kei iiki kotoa e fānau'. Na'e tutupu fe'ofa'ofani mo fiefia 'aupito e ki'i fānau' ni, pea na'e ako'i ma'u pē kinautolu 'e he ongo mātu'a' ni ke nau talangofua. Na'a nau nofo ofi ki he fu'u lilifa pea ko e taha ia he me'a na'e nofo tailiili ki ai e ongo mātu'a' ni. Neongo hono toutou tala 'e he ongo mātu'a' ni e tu'utu'uni ki he fānau' kotoa, ke 'oua te nau ō pē va'inga ofi ki he lilifa', ka na'e hangē 'oku ma'u ange pē 'enau fiefia' 'i he 'enau va'inga holo 'i he 'ulu fā na'e ngapūpūlou 'i he ve'e lilifa'.

'I he 'aho 'e taha, ne ngalo he fānau' ni e tu'utu'uni mahu'inga na'e fakamanatu 'e he 'enau ongo mātu'a', he taimi lahi kiate kinautolu, ke 'oua te nau ō 'o va'inga ofi ki he ve'e lilifa'. Ko e 'aho eni ne fakaloloma pea neongo na'e fai ma'u pē 'e he tamai' e fakatokanga ki he fānau', ka na'e hoko ha fakatamaki he lolotonga 'enau va'inga', 'o si'i tō ai e si'isi'i taha he fānau' ni ki he lilifa'. Na'e 'ikai ke 'ilo 'e he toenga 'o e fānau' he na'a nau femo'uekina kinautolu he va'inga' mo e fiefia'. 'I he 'enau toki fakatokanga'i hake kuo puli honau ki'i tokoua si'isi'i taha', ne nau lele holo 'o kumi mo ui. Na'a nau kumi kae 'ikai pē ke ma'u. Ne nau pehē ke nau ō ā 'o fakasio ki he lilifa', 'o nau 'ilo ai kuo tō ki he lilifa' honau ki'i tehina'. Ne nau mate he 'ofa ki honau ki'i tehina'. Taimi tatau pē, ne nau toe manavahē na'a 'ilo he 'enau tangata'eiki', ko ia ne nau loto taha kotoa pē ke nau hopo kotoa ki he lilifa' 'o feinga ke fakahaofi honau ki'i tehina'.

'I he tala atu 'o 'ilo 'e he 'enau tangata'eiki', na'a' ne tangi he'ene 'ofa ki he'ene fānau'. Na'e 'ikai ke lava 'e he tangi' 'o 'omai ha lelu ki he'ene mo'ui'. Ko ia ne fakakaukau ai e tamai ko eni' ke 'alu mo ia 'o hopo ki he lilifa' 'o fai ha'ane feinga na'a' ne lava pē 'o fakahaofi kotoa mai 'ene fānau'.

'Oku pehē na'a nau liliu kotoa pē 'o hoko ko e fanga fonu, 'a e tamai' pea mo e fānau' kotoa 'e toko valu'. Na'e mate e kakai 'o e ki'i kolo' he 'ofa kia Tu'akau'ia mo 'ene fānau'. 'I he taimi pē 'oku nau 'ofa ai ki he ki'i fāmili' ni, ne nau ō ki he lilifa'. Na'a nau paki e faa' me'i' he 'ulu fā 'oku tu'u takatakai', 'o laku ki he lilifa' mo nau ui hifo 'o pehē: "Tu'akau'ia mo e fānau', mou talia e faa' ka mau laku atu." 'Oku pehē, na'e toki 'asi hake leva e fanga fonu kehekehe', 'a ia ko Tu'akau'ia ia mo 'ene fānau' e toko 8. Ko e tupu'anga eni 'o e hingoa "Laku Fā'anga" 'i Tonga', pea 'oku kei ngāue'aki pē ia 'o a'u mai ki he 'aho' ni. Kapau 'oku' ke fie sio he Laku Fā'anga', pea' ke me'a atu ki Vava'u Lahi 'o a'u tonu ki he mātanga' ni.

(Fa'u 'e Meleane Taufe'ulungaki)

SECOND TEXT: *Ko ha founga fo'ou/A new trend*

Read this text about a new trend. Use it to answer Question Two.

Lau 'a e kongā tohi fekau'aki mo e founga fo'ou'. Ngāue'aki ia ke tali 'a e Fehu'i Ua'.

Malō e lelei fānau ako. 'Oku' ke ongo'i mafasia? Kuo' ke fo'i he teu sivi'? Ke hela'ia? Fu'u lahi e me'a ke fai? Fai e me'a 'a e fānau ako 'e ni'ihi 'oku fai, mo e tokolahi 'i māmani. To'o ho'o kala peni' pea' ke tā valivali.

'I he taimi lahi, ko e tā valivali' na'e fai pē ia 'i 'api, loki ako pē ko e ngaahi kiliniki' he taimi 'oku femo'uekina ai 'a e mātu'a', pē ko e kau faiako' 'i ha ngaahi ngāue makehe. Kae kehe ka ko e taimi' ni, kuo tā valivali e fānau iiki 'o a'u ki he kakai lalahi. Kuo hanga 'e he tokolahi 'o kumi ha ngaahi pepa tā valivali pe ma'u mei he 'initaneti' 'o nau ngāue'aki ke nau tā valivali 'o a'u pē ki he fānau 'oku nau teu sivi', he 'oku 'aonga kiate kinautolu. 'Oku' ne fakafoki e taha kotoa ki he taimi 'o 'ene kei tupu hake' mo 'ene mo'ui fiefia he ngaahi faka'ofu'ofa 'o e mo'ui'.

Fakatatau ki he lau 'a e kau faiongoongo mei māmani lahi', 'oku nau pehē tokua 'oku kau 'a e pepa tā valivali', 'i he ngaahi tohi 'e 15 na'e fakatau taha 'i he kamata'anga 'o e ta'u' ni.

Na'e pehē 'e ha tamasi'i ako ko Samuel, mei he taha 'o e ngaahi 'apiako 'i Nu'u Sila' ni, ko e tā valivali' ko e taha ia he founga 'oku tokoni ki he fakatau'ataina'i kita mei he'ete mafasia 'i he akó, pea mo e ngaahi kaungāme'a'. Ko e tā valivali' kia Samuel, ko e me'a faingofua he ko 'ete tā valivali pē 'aki 'a e peni ki he pepa. Ko e fa'ahinga ngāue 'oku 'ikai hano ngata'anga. 'Oku hanga 'e he 'ete tā valivali' 'o ta'ofi 'a 'ete fakakaukau 'oku 'ikai ke te lava he me'a'. 'I he'ete tā valivali', 'oku te femo'uekina pē he siofi 'ete tisaini ke valivali', ngaahi lanu 'o e kala ke te ngaue'aki', 'o 'ikai ai ke te fakatokanga'i 'a e ngaahi fakaukau kehekehe 'oku hū mai mo hū atu 'i hoto 'atama'i pea 'oku fakafiefia ma'u pē 'a e ola 'o 'eku tā valivali'.

Na'e 'i ai foki mo e lau 'a Ashley, ko e taha 'o e fānau ako fefine mei he 'api ako 'e taha, na'a' ne pehē, ko e tā valivali' ko e taha ia he founga 'o e fakalaulauloto'. "Ko e fa'ahinga ngāue pē eni 'e taha 'oku ou fai pea 'oku' ne to'o 'aupito hoku 'atama'i' mei ha toe fakakaukau ki ha toe me'a kehe, ka ko 'eku tā valivali pē. Na'a ku fakatau mai e pepa tā valivali ka na'e 'ikai ha'aku palani pehē. Na'a ku toki fakatokanga'i hake pē 'a e tokoni 'a e tā valivali' kiate au'. Na'a ku ma'u ha fiemālie mo ha nonga pea 'ikai ke u toe hoha'a ki ha me'a 'e taha. Na'e hoko 'a e tā valivali' kiate au ko e me'a ke u fiefia ai 'o laka hake ia 'i ha toe me'a."

THIRD TEXT: *Ko e faiva lakalaka / Lakalaka dance*

Read this text about the lakalaka dance. Use it to answer Question Three.

Lau 'a e kongā tohi fekau'aki mo e faiva lakalaka'. Ngāue'aki ia ke tali 'a e Fehu'i Tolu'.

Glossed vocabulary

kakano	contents of a text
tatau	to express thanks
heliaki	to say one thing and mean another

Ko e faiva faka-Tonga' ko e kongā mahu'inga ia e mo'ui 'a e Tonga' he 'oku' ne fakahā mai 'a e anga 'o e nofo' mo e fakatu'utu'unga 'a e sōsaieti' mo e nofo 'a e ngaahi fāmili' mo e kolo'. Ko e faiva mahu'inga taha he ngaahi faiva faka-Tonga' ko e Lakalaka', he 'oku mahino 'aupito 'a 'ene fakafōtunga 'a e anga e fa'unga 'o e nofo faka-Tonga'. Ko e ta'anga 'o e lakalaka', ko e lea 'oku fa'u 'o hange ha maau' pea 'oku haka'i e maau ko'eni' 'o fakatāta'a'i hono 'uhinga' 'e he kakai tangata mo e kakai fefine lalahi 'oku nau faiva'.

Ko e fōtunga pē hokohoko 'o e lakalaka' 'oku kongā tolu, hangē pē ko e fōtunga 'o e lea'. Ko e kongā 'uluaki' ko e talateu' 'o fakafōfonga ia 'e he fakatapu', ko e kongā hono ua' ko e Lakalaka (ko e kakano ia 'o e faiva'), pea ko hono tolu' ko e tatau (pē aofangatuku').

Ko e fakatapu' 'oku fakalau mai ai 'a kinautolu 'oku mahu'inga he anga e nofo fakasōsiale', kamata mei he tu'unga mā'olunga taha' ki he ma'ulalo taha'. 'Oku kau ai mo e kakai 'oku 'i ai honau ngaahi lakanga mahu'inga pea 'oku nau 'i he katoanga' 'o hange ko e: *Tapu mo Ha'a Moheofo, Tapu ange mo e Tu'i' Faleua', Tapu ange mo ha'a Ma'afu. Ha'a Latūhifo mo ha'a Vaea, etc.* Ko Moheofo' ko e lave ia ki he Tu'i' mo hono fale', ko e Tu'i Faleua', ko e lave ia ki he hou'eiki 'oku fika ua ki he Tu'i', pea toki fakahokohoko mai e ngaahi ha'a', 'o a'u ki he ha'a si'isi'i taha'. Ko e founga tatau pē 'oku hā 'i he fokotu'utu'u 'o e lakalaka' ki he ngaahi lakanga pau hangē ko e vāhenga'. 'I he founga ko'eni', 'oku fakahā ai 'e he kau faiva' 'enau faka'apa'apa mo 'enau mateaki'i honau Tu'i', hou'eiki' pea mo e kakai 'o e fonua', pea kole ai pē mo ha ngofua ke nau fai ha faiva.

Ko e kongā hono ua' pē kakano 'o e lakalaka', ko e tefito ia 'o e faiva' 'a ē 'oku haka'i ai e ngaahi veesi'. Ko e kongā lōloa taha' eni pea ko e kongā eni 'oku hiva'i ai e fo'i talanoa 'oku faiva'i. 'Oku fa'a kamata'aki hono fakafe'iloaki e kau faiva', 'aki 'a e lave ki honau kolo', pe feitu'u 'oku nau lele mai mei ai', ki hono ngaahi mātanga fakahisitolia', mo e 'ataakai e kolo'.

‘Oku toe lave foki ‘a e ta’anga’ ki he katoanga mahu’inga ‘oku fakahoko ai e faiva’ hangē ko e Katoanga Hilifaki-Kalauni’, pē ko ha toe katoanga kehe. ‘Oku lave foki ki he loto-māfana ‘a kinautolu ‘oku kau he faiva ki he katoanga’ ‘aki e ngāue’aki e ngaahi paloveape pe lave ki he tukufakaholo’. Ko e ngaahi lea ‘oku ngaue’aki ‘i he konga ko’eni’, ko e ngaahi heliaki pe ngaahi lea fakamaau kehe. Ko e heliaki, ‘oku ‘ikai ke talanoa hangatonu ka ‘oku ngāue’aki ai ki he kakai’ ‘a e ngaahi hingoa ko e matala’i ‘akau pe kakala ‘iloa ‘a Tonga hange ko e “Heilala Tangitangi ‘o loto palasi’”, pe ko ha manupuna, pe monumanu to’a ‘o hange ko ē ko hono ngāue’aki e laione’ ki he Tu’i’, “laione ‘i mo’unga”, pe “lupe ‘oku kapa puna he taua’”.

Ko e konga faka’osi’, ko e tatau, ‘a ia ko e konga eni ‘oku fakahoko mai ai e pōpoaki ‘a e kau faiva’, kuo lava e fatongia’ ka te nau foki ā. Pea ‘oku fa’a faka’osi’aki e fakakaukau pe ko e fē pē ha feitu’u ‘i māmani ‘e ‘i ai e kau faiva’, ko ‘enau ‘ofa ki Tonga’ ‘e ‘ikai ‘osi, pea ko e ‘ofa ko ‘eni te ne ue’i e kau faiva’ ke nau foki mai ‘o ‘a’ahi ki honau fonua tupu’anga’.

Acknowledgements

Material from the following sources has been adapted for use in this examination:

Page 2

Image: <https://www.flickr.com/photos/brewbooks/2152871272/in/photostream/>

Page 4

Text: A. L. Kaeppler, *Poetry In Motion: Studies of Tongan Dance* (Tonga: Vava'u Press, 1993).

Image: <https://www.gounesco.com/lakalaka-dances/>

